

تحلیلی بر نگارش‌های «الموضوعات» در اهل سنت

بر پایه کتاب «موسوعة الأحادیث والآثار الضعیفة والموضوعة»

مهدی مهریزی*

چکیده

یکی از مباحث مورد توجه محدثان، پرداختن به احادیث ضعیف و جعلی است. این نوشتار، ضمن معرفی یکی از آثار نوشته شده در این موضوع توسط دانشمندان اهل سنت، وامداری آن را از دیگر کتاب مورد بررسی قرار داده و سپس به تحلیل این‌گونه نوشته‌ها پرداخته است. **کلید واژه‌ها:** احادیث اهل سنت، احادیث جعلی و ضعیف، کتاب‌های الموضوعات.

درآمد

یکی از مباحثی که در دانش‌های حدیثی مورد اهتمام محدثان بوده، پرداختن به احادیث جعلی و ضعیف است. این امر در میان اهل سنت جایگاه ویژه‌ای داشته و آثار متعددی درباره آن تألیف کرده‌اند. نویسندگان کتاب *موسوعة الاحادیث والآثار الضعیفة والموضوعة* نوشته‌های این عرصه را از آغاز، تا زمان نگارش کتاب^۱ (سال ۱۴۱۹ق/۱۹۹۹م یعنی ده سال قبل) ۷۸ اثر معرفی کرده‌اند که با خود این اثر ۷۹ عنوان کتاب می‌شود. گفتنی است این تعداد، کتاب‌های منتشر شده و مطبوع است و قهراً اگر تعداد کتب غیر مطبوع بدان افزوده شود، این آمار بیشتر خواهد شد. تحلیل این آثار از جهات گوناگون می‌تواند افق‌هایی را برای پژوهش‌های بیشتر در زمینه احادیث جعلی و ضعیف بگشاید. در این مقاله مطالبی را، بر پایه کتاب یاد شده، در دو قسمت عرضه می‌داریم: نخست. گزارشی از کتاب‌های *الموضوعات* بر اساس قرون، تعداد نویسندگان و فراوانی آنها و نیز سبک آنها ارائه داده و سپس به تحلیل این نگارش‌ها در چهار محور پرداخته و در پایان، نتایج پژوهش را عرضه می‌داریم.

* استادیار دانشگاه آزاد اسلامی واحد علوم و تحقیقات.

۱. مشخصات کتابشناختی این اثر چنین است: *موسوعة الاحادیث والآثار الضعیفة والموضوعة*، اعداد: علی حسن علی الحلبي و ابراهیم طه القیسی و حمد محمدمراد، ریاض: مکتب المعارف للنشر والتوزیع، ۱۴۱۹ق / ۱۹۹۹م، ۱۵ جلد.

یک. گزارش کتاب‌های الموضوعات

۱. فهرست کتب بر پایه قرون

۱. نسخه نبط بن شریط الاشجعی فی الأحادیث الموضوعة، نبط بن شریط بن انس الاشجعی، صحابی.
۲. الأربعون الودعانية الموضوعة، ابو نصر محمد بن علی بن عبید الله الموصلی (۴۰۲ - ۴۹۴ق).^۲
۳. تذكرة الحفاظ: اطراف احادیث کتاب المجروحین لابن حبان، محمد بن طاهر بن علی بن احمد المقدسی (۴۴۸ - ۵۰۷ق).
۴. ذخيرة الحفاظ المخرج علی الحروف والالفاظ: ترتیب احادیث الكامل فی تراجم الضعفاء و علل الحديث، محمد بن طاهر بن علی بن احمد المقدسی (۴۴۸ - ۵۰۷ق).
۵. الاباطیل والمناکیر والمشاهیر، ابو عبد الله حسین بن ابراهیم بن حسین بن جعفر الجورقانی (ح ۴۷۰ - ۵۴۳ق).
۶. الموضوعات، ابو الفرج ابن الجوزی (ح ۵۱۲ - ۵۹۷ق).
۷. کتاب القصاص، ابو الفرج ابن الجوزی (ح ۵۱۲ - ۵۹۷ق).
۸. العلل المتناهية فی الاحادیث الواهية، ابو الفرج ابن الجوزی (ح ۵۱۲ - ۵۹۷ق).
۹. الاحادیث الموضوعة فی الاحکام المشروعة، زین الدین عمر بن بدر بن سعید الموصلی (۵۵۷ - ۶۲۲ق).
۱۰. الوقوف علی الموقوف، زین الدین عمر بن بدر بن سعید الموصلی (۵۵۷ - ۶۲۲ق).
۱۱. المعنی عن الحفظ والکتاب بقولهم: لا یصح شیء فی هذا الباب، زین الدین عمر بن بدر بن سعید الموصلی (۵۵۷ - ۶۲۲ق).
۱۲. موضوعات الصغاني، حسن بن محمد بن الحسن العدوی الصغانی (۵۵۷ - ۶۵۰ق).
۱۳. الدر الملتقط فی تبیین الغلط، حسن بن محمد بن الحسن العدوی الصغانی (۵۷۷ - ۶۵۰ق).
۱۴. تخریج الاحادیث الضعاف من سنن الدار القطنی، عبد الله بن یحیی بن ابی بکر الغسانی الجزایری (م ۸۲ق).
۱۵. احادیث القصاص، تقی الدین احمد بن شهاب الدین ابن تیمیه (۶۶۱ - ۷۲۸ق).
۱۶. رسالة لطيفة فی احادیث متفرقة ضعيفة، محمد بن احمد بن عبد الهادی ابن قدامة (۷۰۴ - ۷۴۴ق).

۲. یادآوری می‌شود قلمداد کردن این دو کتاب به عنوان الموضوعات نادرست است؛ زیرا نویسندگان این دو کتاب، احادیث جعلی و ضعیف را گرد نیاورده‌اند، بلکه خود این دو کتاب متهم به جعل و وضع شده‌اند و تعبیر «الموضوعة» در انتهای نام این دو کتاب از نویسندگان نیست.

١٧. ترتيب الموضوعات، محمد بن احمد بن عثمان الذهبي (٦٧٣ - ٧٤٨ق).
١٨. احاديث مختارة من موضوعات الجورقاني و ابن الجوزي، محمد بن احمد ذهبي (٦٧٣ - ٧٤٨ق).
١٩. مختصر الاباطيل والموضوعات، محمد بن احمد ذهبي (٦٧٣ - ٧٤٨ق).
٢٠. الموضوعات في المصايح للبعوي واجوية الحافظ ابن حجر العسقلاني عليها، عمر بن علي بن عمر ابو حفص القزويني (٦٨٣ - ٧٥٠ق).
٢١. المنار المنيف في الصحيح والضعيف، محمد بن ابو بكر الزرعي، ابن القيم الجوزية (٦٩١ - ٧٥١ق).
٢٢. الاحاديث التي لا اصل لها في كتاب الاحياء، عبد الوهاب بن علي تاج الدين السبكي (٧٢٨ - ٧٧١ق).
٢٣. التذكرة في الأحاديث المشتهرة أو اللثالي المشهورة في الاحاديث المشهورة، محمد بن بهادر بن عبد الله الزركشي (٧٤٥ - ٧٩٤ق).
٢٤. خاتمة سفر السعادة، محمد بن يعقوب بن محمد الفيروزآبادي (٧٢٩ - ٨١٧ق).
٢٥. تبين العجب بما ورد في شهر رجب، احمد بن علي ابن حجر العسقلاني (٧٧٣ - ٨٥٢ق).
٢٦. المقاصد الحسنة في بيان كثير من الأحاديث المشتهرة على الألسنة، محمد بن عبد الرحمن السخاوي (٨٣١ - ٩٠٢ق).
٢٧. اللثالي المصنوعة في الاحاديث الموضوعية، جلال الدين عبد الرحمن بن ابي بكر السيوطي (٨٤٩ - ٩١١ق).
٢٨. ذيل اللثالي المصنوعة، السيوطي (٨٤٥٩ - ٩١١ق).
٢٩. تحذير الخواص من اكاذيب القصاص، السيوطي (٨٤٥٩ - ٩١١ق).
٣٠. الدرر المنتثرة في الاحاديث المشتهرة، السيوطي (٨٤٥٩ - ٩١١ق).
٣١. التعقبات على الموضوعات، السيوطي (٨٤٥٩ - ٩١١ق).
٣٢. الغماز على اللماز في الاحاديث المشتهرة، نور الدين ابو الحسن السمهودي (٨٤٤ - ٩١١ق).
٣٣. تمييز الطيب من الخبيث فيما يدور على ألسنة الناس من الحديث، عبد الرحمن بن علي بن محمد ابن الديبع (٨٦٦ - ٩٤٤ق).
٣٤. الشدرة في الاحاديث المشتهرة، ابو عبد الله محمد بن علي بن محمد ابن طولون الدمشقي (٨٨٠ - ٩٥٣ق).
٣٥. تنزيه الشريعة المرفوعة عن الاخبار الشنيعة الموضوعية، سعد الدين علي بن محمد بن علي بن عبد الرحمن بن عراق (٩٠٧ - ٩٦٣ق).
٣٦. تذكرة الموضوعات، محمد طاهر بن علي الصديقي الهندي (٩١٤ - ٩٨٦ق).

۳۷. الاسرار المرفوعة فی الاخبار الموضوعة [وهو الموضوعات الكبرى]، نور الدين على بن محمد بن سلطان، ملا على القارى (م ۱۰۱۴ق).
۳۸. المصنوع فی معرفة الحديث الموضوع [وهو الموضوعات الصغرى]، ملا على القارى (م ۱۰۱۴ق).
۳۹. الفوائد الموضوعة فی الاحاديث الموضوعة، مرعى بن يوسف بن ابى بكر الكرمى المقدسى (م ۱۰۳۳ق).
۴۰. اتقان ما يحسن من الاخبار الدائرة على اللسن، محمد بن بدرالدين محمد العامرى القرشى (۹۷۷ - ۱۰۶۱ق).
۴۱. مختصر المقاصد الحسنة فی بيان كثير من الاحاديث المشتهرة على الألسنة، محمد بن عبد الباقي بن يوسف بن احمد الزرقانى (۱۰۵۵ - ۱۱۲۲ق)
۴۲. الجدل الحثيث فی بيان ما ليس بحديث، احمد بن عبد الكريم بن سعودى العامرى (م ۱۱۴۳ق).
۴۳. كشف الخفاء ومزيل الالباس عما اشتهر من الاحاديث على ألسنة الناس، اسماعيل بن محمد بن عبد الهادى الجراحى (۱۰۸۷ - ۱۱۶۲ق).
۴۴. التنكيث والافادة فی تخريج احاديث خاتمة سفر السعادة، محمد بن حسن ابن همّات الدمشقى (۱۰۹۱ - ۱۱۷۵ق).
۴۵. الكشف الالهى عن شديد الضعيف والموضوع والواهى، محمد بن محمد الحسينى الطرابلسى السندروسى (م ۱۱۷۷ق).
۴۶. النوافح العطرة فی الاحاديث المشتهرة، محمد بن احمد بن جار الله الصعدى (۱۱۸۱ق).
۴۷. النخبة البهية فی الاحاديث المكذوبة على خير البرية، محمد بن محمد بن احمد السنباوى (۱۱۵۴ - ۱۲۳۲ق).
۴۸. الموضوعات فی الاحياء أو الاعتبار فى حمل الاسفار، محمد امين بن على بن محمد سعيد السويدى العراقى (۱۲۰۰ - ۱۲۴۶ق).
۴۹. الفوائد المجموعة فی الاحاديث الموضوعة، محمد بن على بن محمد الشوكانى (۱۱۷۳ - ۱۲۵۰ق).
۵۰. اسنى المطالب فى احاديث مختلفة المراتب، ابوعبد الله محمد بن السيد درويش الحوت (۱۲۰۹ - ۱۲۷۶ق).
۵۱. حسن الاثر فيما فيه ضعف واختلاف من حديث وخبر و اثر، محمد بن السيد درويش الحوت (۱۲۰۹ - ۱۲۷۶ق).
۵۲. الآثار المرفوعة فی الاخبار الموضوعة، محمد عبد الحى بن محمد عبد الحلیم الانصارى اللكنوى (۱۲۶۴ - ۱۳۰۴ق).

۵۳. اللؤلؤ المرصوع فيما لا اصل له او باصله موضوع، شمس الدين محمد بن خليل الطرابلسي القاوقچی (۱۲۲۳ - ۱۳۰۵ق).
۵۴. تحذیر المسلمین من الاحادیث الموضوعه علی سید المرسلین، محمد بن البشير بن محمد حسن ظافر المدني (م بعد از ۱۳۲۹ق).
۵۵. المغیر علی الاحادیث الموضوعه فی الجامع الصغیر، ابو الفیض احمد بن محمد بن الصدیق الغماری (- ۱۳۸۰ق).^۲
۵۶. سلسله الاحادیث الضعیفه والموضوعه واثرها السیء فی الامه، محمد ناصر الدین الالبانی (۱۳۳۲ - ۱۴۲۰ق).
۵۷. ضعیف الادب المفرد للامام البخاری، الالبانی.
۵۸. ضعیف الجامع الصغیر وزيادته الفتح الكبير، الالبانی.
۵۹. ضعیف سنن ابن ماجه، الالبانی.
۶۰. ضعیف سنن ابی داود، الالبانی.
۶۱. ضعیف سنن الترمذی، الالبانی.
۶۲. ضعیف سنن النسائی، الالبانی.
۶۳. الجامع المصنف مما فی المیزان من حدیث الراوی المضعف، عبدالعزيز بن محمد بن الصدیق الغماری.
۶۴. التهانی فی التعقب علی موضوعات الصغانی، عبدالعزيز بن محمد بن صدیق الغماری.
۶۵. الوضع فی الحدیث، عمر بن حسن عثمان فلاته.
۶۶. المشتهر من الحدیث الموضوع والضعیف والبديل الصحيح، عبد المتعال محمد الجبري.
۶۷. لحظ الالفاظ فی الاستدراک والزیاده علی ذخیره الحفاظ المخرج علی الحروف والالفاظ، عبدالرحمن بن عبد الجبار الفریوائی.
۶۸. فضائل افريقية فی الاثار والاحادیث الموضوعه، محمد العروسی المطوی التونسی.
۶۹. احادیث معلة ظاهرها الصحة، ابو عبد الرحمن مقبل بن هادی الوادعی.
۷۰. التحذیر بما قیل لا یصح فی حدیث، بکر بن عبد الله ابو زید.
۷۱. تبيين الصحیفة باصول الاحادیث الضعیفه، محمد عمرو عبد اللطیف.
۷۲. تکمیل النفع بما لم یثبت به وقف ولارفع، محمد عمرو عبد اللطیف.
۷۳. الاحادیث القدسیة الضعیفه والموضوعه، ابو عبد الله احمد بن احمد العیسوی.
۷۴. جنة المرتاب بنقد المغنی عن الحفظ والکتاب، ابو اسحاق الحوینی.

۳. نویسندگان از اینجا تا آخر را به عنوان معاصر معرفی کرده و تاریخ ولادت و وفات را نیابوده‌اند. ما نیز آنان را ذیل قرن پانزدهم تحلیل می‌کنیم.

۷۵. *النافلة فی الاحادیث الضعیفة والباطلة*، ابو اسحاق الحوینی.

۷۶. *الاخبار بمافات من احادیث الاعتبار*، علی رضا بن عبد الله بن علی رضا.

۷۷. *سلسلة الاحادیث التي لا اصل لها واثرها السیء فی العقیة والفقہ والسلوک*، ابو اسامة سلیم بن

عید الهلالی.

۷۸. *نصیحة الداعیة فی اجتناب الاحادیث الضعیفة والواهیة*، مجموعة من طلبة العلم.

۲. فراوانی نویسندگان

این ۷۸ اثر را ۵۵ نویسنده تحریر کرده‌اند: ۴۳ نویسنده هر کدام یک اثر تألیف کرده‌اند، ولی ۱۲ نفر دیگر ۳۵ اثر باقیمانده را، که ترتیب فراوانی آثار این ۱۲ نویسنده از این قرار است:

۱. آلبانی (۷ اثر) شماره‌های ۵۶، ۵۷، ۵۸، ۵۹، ۶۰، ۶۱، ۶۲
۲. سیوطی (۵ اثر) شماره‌های ۲۷، ۲۸، ۲۹، ۳۰، ۳۱
۳. ذهبی (۳ اثر) شماره‌های ۱۷، ۱۸، ۱۹
۴. ابن جوزی (۳ اثر) شماره‌های ۶، ۷، ۸
۵. عمر بن بدر بن سعید (۳ اثر) شماره‌های ۹، ۱۰، ۱۱
۶. صفغانی (۲ اثر) شماره‌های ۱۲، ۱۳
۷. ابن القیسرانی (۲ اثر) شماره‌های ۳، ۴
۸. ملا علی قاری (۲ اثر) شماره‌های ۳۷، ۳۸
۹. محمد بن درویش (۲ اثر) شماره‌های ۴۹، ۵۰
۱۰. عبدالعزیز بن غماری (۲ اثر) شماره‌های ۶۳، ۶۴
۱۱. ابو اسحاق الحوینی (۲ اثر) شماره‌های ۷۴، ۷۵
۱۲. محمد عمرو عبد اللطیف (۲ اثر) شماره‌های ۷۱، ۷۲

۳. کتاب‌های اصلی و فرعی

مراد از «اصلی»، کتاب‌هایی است که نویسندگان دیگر با نظر بدان کتابی را تألیف کرده‌اند؛ مثل این که آن را تلخیص یا نقد یا استدراک و ذیل‌نویسی و یا چند نمونه از آن را جمع کرده باشند.

۱. *ذخیره الحفاظ المخرج علی الحروف والالفاظ*، محمد طاهر بن علی بن احمد المقدسی، ش ۴.

- *لحظ الالفاظ فی الاستدراک والزیادة علی ذخیره الحفاظ*، عبدالرحمن بن عبد الجبار

الفریوئی، ش ۶۷

۲. *الاباطیل والمناکیر*، جورقانی، ش ۵.

- *احادیث مختاره*، ذهبی، ش ۱۸.

- *مختصر الاباطیل*، ذهبی، ش ۱۹.

۳. *الموضوعات*، ابن جوزی، ش ۶.

- ۱۷- ترتیب الموضوعات، ذهبی، ش ۱۷.
- ۱۸- احادیث مختاره، ذهبی، ش ۱۸.
- ۱۹- مختصر الاباطیل، ذهبی، ش ۱۹.
- ۲۷- اللئالی المصنوعه، سیوطی، ش ۲۷.
- ۲۸- ذیل اللئالی، سیوطی، ش ۲۸.
- ۳۱- التعقیبات، سیوطی، ش ۳۱.
- ۳۵- تنزیه الشریعه، ابن عراق، ش ۳۵.
- ۴۱- المعنی عن الحفظ، موصلی، ش ۱۱.
- ۷۴- جنة المراتب بتقد المعنی، ابو اسحاق الحوینی، ش ۷۴.
- ۵- موضوعات الصغانی، صغانی، ش ۱۲.
- ۶۴- التهانى فى التعقب، غماری، ش ۶۴.
- ۲۲- الاحادیث التى لا اصل لها فى كتاب الاحیاء، سبکی، ش ۲۲.
- ۴۸- الموضوعات فى الاحیاء، محمد امین السویدی، ش ۴۸.
- ۷۶- الاخبار بمافات من احادیث الاعتبار، علی رضا بن عبد الله بن علی رضا، ش ۷۶.
- ۷- التذكرة فى الاحادیث المشتهرة، زرکشی، ش ۲۳.
- ۳۰- الدرر المنتثرة، سیوطی، ش ۳۰.
- ۸- خاتمة سفر السعادة، فیروزآبادی، ش ۲۴.
- ۴۴- التنکیت، ابن همات دمشقی، ش ۴۴.
- ۹- المقاصد الحسنه، سخاوی، ش ۲۶.
- ۴۱- مختصر المقاصد الحسنه، زرکانی، ش ۴۱.
- ۳۳- تمییز الطیب من الخبیث فیما یدور علی السنة الناس من الحدیث، ابن الدبیع، ش ۳۳.
- ۱۰- اللئالی المصنوعه، سیوطی، ش ۲۷.
- ۲۸- ذیل اللئالی، سیوطی، ش ۲۸.
- ۳۵- تنزیه الشریعة المرفوعة عن الاخبار الشنیعة الموضوعة، ابن عراق، ش ۳۵.
- ۱۱- تمییز الطیب من الخبیث فیما یدور علی السنة الناس من الحدیث، ابن الدبیع، ش ۳۳.
- ۵۰- اسنى المطالب فى احادیث مختلفة المراتب، محمد بن السید درویش الحوت، ش ۵۰.
- ۱۲- اتقان ما یحسن، عامری قرشی، ش ۴۰.
- ۴۲- الجدد الحنیث فى بیان ما لیس بحدیث، ابن سعودی العامری، ش ۴۲.
- در واقع، این ۷۸ عنوان کتاب، بر اساس این دسته بندی، به سه گروه تقسیم می شوند:

۱. کتب اصلی ۱۵ عنوان
۲. کتب فرعی یا ناظر ۲۸ عنوان
۳. غیر آن دو ۳۵ عنوان

۴. سبک کتاب‌ها

کتب الموضوعات از نظر سبک و شیوه یکسان نیستند، بلکه به گونه‌های مختلف قابل تقسیم‌اند که به برخی از آن با ذکر نمونه اشاره می‌کنیم:

۱. برخی از این کتاب‌ها به گردآوری روایات ضعیف یا جعلی پرداخته‌اند و هیچ گونه نظم و ترتیبی در آنها موجود نیست؛ مانند شماره‌های ۱، ۲ و ۷.
۲. برخی دیگر به گردآوری روایات پرداخته، ولی از نظم و ترتیب برخوردارند و علاوه بر آن به ذکر دلیل ضعف یا جعل نیز می‌پردازند؛ مانند شماره‌های ۵، ۶ و ۸.
۳. برخی از این کتب تنها به استخراج احادیث ضعیف از کتاب‌های دیگر پرداخته‌اند؛ مانند شماره‌های ۳، ۴، ۱۴، ۲۰، ۲۲، ۵۵ و ۵۷ - ۶۳.
۴. برخی از کتاب‌های الموضوعات به بیان قاعده برای شناخت احادیث جعلی پرداخته‌اند؛ مانند: شماره ۲۱، المنار المنیف.

دوم. تحلیل نگارش‌ها

چنان که در مقدمه یاد شد، تحلیل نگارش‌ها بر اساس قرون و مناطق جغرافیایی و گرایش‌های فکری نویسندگان و نیز محورهایی که در آن حدیث جعل شده می‌تواند افق‌هایی را برای پژوهش‌های گسترده بگشاید. در اینجا تحلیل این نگارش‌ها را در چهار محور دنبال می‌کنیم:

۱. تحلیل بر پایه پراکندگی و فراوانی در قرون،
  ۲. تحلیل بر پایه شهرها و مناطق جغرافیایی،
  ۳. تحلیل بر اساس گرایش‌های فکری و مذهبی نویسندگان،
  ۴. تحلیل بر اساس تعداد روایات مجعول و موضوعات آنها.
- شرح این محورها از این قرار است:

۱. تحلیل بر پایه پراکندگی و فراوانی بر حسب قرون

پراکندگی کتاب‌ها بر اساس قرون بدین صورت است:

قرن اول	(۱ اثر)	ش ۱
قرن پنجم	(۲ اثر)	ش ۲، ۳
قرن ششم	(۵ اثر)	ش ۴ - ۸
قرن هفتم	(۶ اثر)	ش ۹ - ۱۴
قرن هشتم	(۹ اثر)	ش ۱۵ - ۲۳

قرن نهم	(ش ۲۴ و ۲۵ اثر)
قرن دهم	(ش ۲۶ - ۳۶ اثر)
قرن یازدهم	(ش ۳۷ - ۴۰ اثر)
قرن دوازدهم	(ش ۴۱ - ۴۶ اثر)
قرن سیزدهم	(ش ۴۷ - ۵۰ اثر)
قرن چهاردهم	(ش ۵۲ - ۵۴ اثر)
قرن پانزدهم	(ش ۵۵ - ۷۸ اثر)

آمار فراوانی بر اساس قرون بدین صورت است:

قرن ۱۵	۲۴ اثر
قرن ۱۰	۱۱ اثر
قرن ۸	۹ اثر
قرن ۷ و ۱۲	هر کدام ۶ اثر
قرن ۶	۵ اثر
قرن ۱۱ و ۱۳	هر کدام ۴ اثر
قرن ۱۴	۳ اثر
قرن ۵ و ۹	هر کدام ۲ اثر
قرن ۱	۱ اثر

چنان که ملاحظه می‌شود، بیشترین آثار در این سه دوره تدوین شده است:

قرن پانزدهم	۲۴ اثر
قرن دهم	۱۱ اثر
قرن هشتم	۹ اثر

۲. تحلیل بر پایه شهرها و مناطق جغرافیایی

شهرها به ترتیب کثرت تألیف بدین شرح‌اند:^۴

۱. دمشق	۲۲ اثر	شماره‌های ۱۴، ۱۵، ۱۶، ۱۷، ۱۸، ۱۹، ۲۱، ۲۲، ۳۴، ۳۵، ۴۰، ۴۳، ۴۲، ۴۴، ۵۶، ۵۷، ۵۸، ۵۹، ۶۰، ۶۱، ۶۲، ۶۵
۲. مصر	۱۱ اثر	شماره‌های ۲۳، ۲۵، ۲۶، ۲۷، ۲۸، ۲۹، ۳۰، ۳۱، ۳۲، ۴۱، ۴۷، ۴۶، ۴۹
۳. موصل	۴ اثر	شماره‌های ۲، ۹، ۱۰، ۱۱
۴. بغداد	۴ اثر	شماره‌های ۶، ۷، ۸، ۴۸

۴. یادآوری می‌کند که در تحلیل کتاب‌ها، بر اساس شهرها، از شماره ۶۵ تا آخر، محل نشر به عنوان شهر و منطقه جغرافیایی منظور شده است.

شماره‌های ۵۵، ۶۳، ۶۴ و ۶۸	۴ اثر	۵. تونس
شماره‌های ۳۳، ۴۶، ۴۹	۳ اثر	۶. یمن
شماره‌های ۱ و ۵۴	۲ اثر	۷. مدینه
شماره‌های ۳ و ۴	۲ اثر	۸. بیت‌المقدس
شماره‌های ۱۲ و ۱۳	۲ اثر	۹. لاهور
شماره‌های ۳۶ و ۵۲، ۶۷	۳ اثر	۱۰. هند
شماره‌های ۵۰ و ۵۱، ۶۸ و ۷۴	۴ اثر	۱۱. بیروت
شماره ۴۸	۱ اثر	۱۲. عراق
شماره‌های ۴۵ و ۵۳	۲ اثر	۱۳. طرابلس
شماره ۳۹	۱ اثر	۱۴. فلسطین
شماره‌های ۳۷ و ۳۸	۲ اثر	۱۵. هرات
شماره ۲۰	۱ اثر	۱۶. قزوین
شماره ۲۴	۱ اثر	۱۷. شیراز
شماره ۷۸	۱ اثر	۱۸. کویت
شماره‌های ۷۰، ۷۸	۲ اثر	۱۹. ریاض

تقسیم شهرها را نیز به صورت منطقه‌ای می‌توان چنین تنظیم کرد:

۳۰ اثر	۱. شام
۲۲ اثر	دمشق
۲ اثر	طرابلس
۴ اثر	بیروت
۲ اثر	بیت‌المقدس
۱ اثر	فلسطین
۱۱ اثر	۲. مصر
۹ اثر	۳. عراق
۴ اثر	موصل
۴ اثر	بغداد
۱ اثر	عراق
۷ اثر	۴. شبه جزیره عربستان
۲ اثر	مدینه
۲ اثر	ریاض
۳ اثر	یمن

۵. شبه قاره هند	۵ اثر
لاهور	۲ اثر
هند	۳ اثر
۶. ایران	۴ اثر
قزوین	۱ اثر
شیراز	۱ اثر
هرات	۲ اثر
۷. تونس	۴ اثر
۸. کویت	۱ اثر

۳. تحلیل بر اساس گرایش‌های فکری و مذهبی نویسندگان

در این تحلیل، گرایش فکری نویسندگان عمدتاً از جهت مذهب فقهی منظور شده است، ولی برخی تعبیرها چون سلفی، صوفی، محدث و ادیب در مواردی به کار رفته که نویسندگان، گرایش فقهی نداشته‌اند (مانند سلفی‌های معاصر) و یا گرایش آنها به دست نیامده است. یادآوری می‌کند برای برخی از این نویسندگان، گاه توصیف‌های دیگری نیز در کتب شرح حال آمده است: مانند حافظ، مورخ، متکلم، مفسر، فقیه، اصولی که از آن صرف‌نظر شده و عنوانی که بتواند گویای جهت‌گیری فکری باشد انتخاب شده است:

۱. شافعی	۲۰ اثر	شماره‌های ۱۷ - ۳۳، ۳۵، ۴۰، ۴۲، ۴۳، ۴۸
۲. حنفی	۱۲ اثر	شماره‌های ۹ - ۱۳، ۴۴، ۳۴، ۳۷، ۳۸، ۴۵، ۵۲، ۵۳
۳. سلفی	۸ اثر	شماره‌های ۴۹، ۵۶ - ۶۲
۴. حنبلی	۷ اثر	شماره‌های ۶ - ۸، ۱۵، ۱۶، ۲۱، ۳۹
۵. محدث	۶ اثر	شماره‌های ۵، ۱۴، ۲۰، ۳۶، ۵۰، ۵۱
۶. صوفی	۳ اثر	شماره‌های ۵۵، ۶۳، ۶۴
۷. مالکی	۳ اثر	شماره‌های ۴۱، ۴۷، ۵۴
۸. ظاهری	۲ اثر	شماره‌های ۳ و ۴
۹. ادیب	۱ اثر	شماره ۴۶
۱۰. نامعلوم	۲ اثر	شماره‌های ۱ و ۲

۴. تحلیل بر اساس تعداد روایات مجعول و موضوعات آنها

این تحلیل را برپایه فهرست سه جلدی همین موسوعه استخراج کرده‌ایم. در این کتاب ۳۱۵۷۷ حدیث ضعیف و جعلی فهرست شده است. این تعداد را نویسندگان در فهرست سه جلدی کتاب در ۶۱ موضوع دسته‌بندی کرده‌اند. در این جا نخست، عناوین را بر اساس طبقه‌بندی

موضوعی نویسندگان با ذکر تعداد حدیث می‌آوریم و سپس میزان فراوانی احادیث را در موضوعات نشان خواهیم داد:

۱. عناوین و تعداد ابواب و تعداد احادیث^۵

۱. التوحید	۱۱ باب	۲۱۹ حدیث
۲. الایمان	۱۱ باب	۵۸۷ حدیث
۳. السمعیات و الغیبیات	۱۷ باب	۴۳۴ حدیث
۴. الانبیاء و التاریخ	۸ باب	۴۲۶ حدیث
۵. العلم	۳۰ باب	۱۲۹۶ حدیث
۶. الشعر و الشعراء	۱ باب	۶۳ حدیث
۷. الاعتصام بالسنة و ذم البدع	۱۷ باب	۴۰۰ حدیث
۸. الطهارة	۳۷ باب	۱۲۴۷ حدیث
۹. الحيض	۷ باب	۱۱۶ حدیث
۱۰. الصلوة	۵۰ باب	۲۰۵۰ حدیث
۱۱. صلوة التطوع	۱۳ باب	۶۸۵ حدیث
۱۲. المساجد	۱۶ باب	۲۴۵ حدیث
۱۳. الجمعة	۱۶ باب	۳۴۰ حدیث
۱۴. صلوة العیدین	۱۰ باب	۲۰۳ حدیث
۱۵. صلوة الاستسقاء	۲ باب	۱۴ حدیث
۱۶. الكسوف	۱ باب	۳۲ حدیث
۱۷. الجنائز	۳۰۰ باب	۴۴۶ حدیث
۱۸. الزکاة	۲۴ باب	۴۷۱ حدیث
۱۹. الصیام	۲۶ باب	۷۸۴ حدیث
۲۰. الاعتکاف	۴ باب	۲۲ حدیث
۲۱. الحج	۲۶ باب	۷۱۲ حدیث
۲۲. الجهاد	۳۶ باب	۵۹۰ حدیث
۲۳. المغازی والسير	۱۸ باب	۱۰۷ حدیث
۲۴. الصيد و الذبائح	۱۷ باب	۲۵۹ حدیث
۲۵. النکاح	۴۹ باب	۱۳۰۳ حدیث
۲۶. الرضاع والمحرمات	۵ باب	۴۵ حدیث

۵. یادآوری می‌شود شمارش احادیث، با توجه به عدم شماره‌گذاری در کتاب، توسط نویسنده انجام شده است.

۲۷. الطلاق	باب ۱۷	۱۶۹ حدیث
۲۸. اللعان	باب ۳	۳۲ حدیث
۲۹. العتق	باب ۹	۱۱۲ حدیث
۳۰. المعايش و الحرف	باب ۱۲	۳۷۵ حدیث
۳۱. البيوع	باب ۳۲	۴۴۶ حدیث
۳۲. الزرع والمساقاة	باب ۷	۶۸ حدیث
۳۳. اللقطة	باب ۴	۱۵ حدیث
۳۴. الفرائض والوصية	باب ۷	۱۲۳ حدیث
۳۵. الهدايا و الهبات	باب ۵	۷۷ حدیث
۳۶. التذر	باب ۵	۴۳ حدیث
۳۷. الايمان	باب ۱۰	۵۸ حدیث
۳۸. الاحكام و القضايا	باب ۱۶	۳۰۸ حدیث
۳۹. الحدود و العقوبات	باب ۳۱	۴۸۷ حدیث
۴۰. الاشرية	باب ۱۶	۳۶۶ حدیث
۴۱. الامارة	باب ۲۰	۳۱۱ حدیث
۴۲. الاطعمة	باب ۶۳	۱۲۳۲ حدیث
۴۳. اللباس	باب ۲۱	۴۵۲ حدیث
۴۴. الزينة	باب ۳۱	۷۳۵ حدیث
۴۵. الطب و المرض	باب ۳۴	۸۲۵ حدیث
۴۶. الرؤيا	باب ۵	۵۴ حدیث
۴۷. فضائل النبي	باب ۳۵	۱۵۱۶ حدیث
۴۸. الفضائل و المثالب	باب ۵۲	۲۸۱۰ حدیث
۴۹. فضائل القرآن	باب ۲۲	۱۰۴۹ حدیث
۵۰. تفسير القرآن	باب ۱۱۵	۵۵۸ حدیث
۵۱. البلدان و البقاع	باب ۲۲	۵۳۳ حدیث
۵۲. الاوقات و الازمنة	باب ۱۰	۲۲۱ حدیث
۵۳. الذكر و الدعا	باب ۳۵	۱۱۱۴ حدیث
۵۴. الزهد و الرقائق	باب ۴۵	۲۵۵۵ حدیث
۵۵. الآداب	باب ۴۰	۱۲۰۰ حدیث
۵۶. السلام	باب ۱۱	۲۳۳ حدیث

۵۷. البر و الصلة	۲۸ باب	۱۴۰۳ حدیث
۵۸. الفتن و اشراط الساعة	۲۲ باب	۶۸۱ حدیث
۵۹. اليوم الاخر	۱۰ باب	۳۶۷ حدیث
۶۰. الجنة و النار	۲۰ باب	۲۴۴ حدیث
۶۱. الكبائر	۳۳ باب	۱۰۴۸ حدیث

۲. فراوانی احادیث ضعیف یا جعلی در عناوین یاد شده:

۱. الفضائل و المثالب	۲۸۱۰ حدیث
۲. الزهد و الرقائق	۲۵۵۵ حدیث
۳. الصلوة	۲۰۵۰ حدیث
۴. فضائل النبی	۱۵۱۶ حدیث
۵. البر و الصلة	۱۴۰۳ حدیث
۶. النکاح	۱۳۰۳ حدیث
۷. العلم	۱۲۹۶ حدیث
۸. الطهارة	۱۲۴۷ حدیث
۹. الاطعمة	۱۲۳۲ حدیث
۱۰. الآداب	۱۲۰۰ حدیث
۱۱. الذکر و الدعا	۱۱۱۴ حدیث
۱۲. فضائل القرآن	۱۰۴۹ حدیث
۱۳. الكبائر	۱۰۴۸ حدیث
۱۴. الطب و المرض	۸۲۵ حدیث
۱۵. الصيام	۷۸۴ حدیث
۱۶. الزينة	۷۳۵ حدیث
۱۷. الحج	۷۱۲ حدیث
۱۸. صلوة التطوع	۶۸۵ حدیث
۱۹. الفتن و اشراط الساعة	۶۸۱ حدیث
۲۰. الجهاد	۵۹۰ حدیث
۲۱. الايمان	۵۸۷ حدیث
۲۲. تفسير القرآن	۵۵۸ حدیث
۲۳. البلدان و البقاع	۵۳۳ حدیث

۴۸۷ حدیث	۲۴. الحدود و العقوبات
۴۷۱ حدیث	۱۸ الزكاة
۴۵۲ حدیث	۲۵. اللباس
۴۴۶ حدیث	۲۶. البيوع
۴۴۶ حدیث	۲۷. الجنائز
۴۳۴ حدیث	۲۸. السمعیات و الغیبات
۴۲۶ حدیث	۲۹. الانبیاء و التاريخ
۴۰۰ حدیث	۳۰. الاعتصام بالسنة و ذم البدع
۳۷۵ حدیث	۳۱. المعایش و الحرف
۳۶۷ حدیث	۳۲. اليوم الاخر
۳۶۶ حدیث	۳۳. الاشرية
۳۴۰ حدیث	۳۴. الجمعة
۳۱۱ حدیث	۳۵. الامارة
۳۰۸ حدیث	۳۶. الاحكام و القضايا
۲۵۹ حدیث	۳۷. الصيد و الذبائح
۲۴۵ حدیث	۳۸. المساجد
۲۴۴ حدیث	۳۹. الجنة و النار
۲۳۳ حدیث	۴۰. السلام
۲۲۱ حدیث	۴۱. الاوقات و الازمنة
۲۱۹ حدیث	۴۲. التوحيد
۲۰۳ حدیث	۴۳. صلوة العیدین
۱۶۹ حدیث	۴۴. الطلاق
۱۲۳ حدیث	۴۵. الفرائض و الوصية
۱۱۶ حدیث	۴۶. الحيض
۱۱۲ حدیث	۴۷. العتق
۱۰۷ حدیث	۴۸. المغازی و السیر
۷۷ حدیث	۴۹. الهدایا و الهبات
۶۸ حدیث	۵۰. الزرع و المساقاة
۶۳ حدیث	۵۱. الشعر و الشعراء
۵۸ حدیث	۵۲. الايمان

۵۳. الرؤیا	۵۴ حدیث
۵۴. الرضاع والمحرمات	۴۵ حدیث
۵۵. النذر	۴۳ حدیث
۵۶. اللعان	۳۲ حدیث
۵۷. الكسوف	۳۲ حدیث
۵۸. الاعتكاف	۲۲ حدیث
۵۹. اللقطة	۱۵ حدیث
۶۰. صلوٰة الاستسقاء	۱۴ حدیث

سه. نتایج تحلیل‌ها

در این تحلیل به دنبال آن هستیم که روشن شود:

۱. کدام یک از جریان‌های فکری و فرقه‌ها و مذاهب نسبت به حدیث موضوع و ضعیف دغدغه و حساسیت بیشتر داشته‌اند؛ عقل‌گرایان، ظاهرگرایان و یا متمایل‌ها به گرایش‌های صوفیانه.
۲. کدام مناطق و نیز در چه برهه‌های زمانی این دغدغه‌ها بیشتر بوده است و البته در این صورت، بررسی شرایط فرهنگی و تاریخی آن ادوار زمانی و نیز آن شهرها می‌تواند به کشف این رابطه کمک کند.
۳. در چه موضوعاتی بیشتر جعل و وضع صورت گرفته و یا احادیث آن متهم به ضعف شده است.
۴. چه مقدار این کتاب‌ها را فرقه‌ها و مذاهب علیه یکدیگر نوشته‌اند. به سخن دیگر، اگر حنبلی‌ها الموضوعات نوشته‌اند، به احادیثی اشاره دارند که در کتب رایج حدیثی گردآمده یا به احادیثی که متکلمان و یا شافعی‌ها در کتاب‌های خود آورده‌اند؟ و... موارد دیگر.

بر این اساس، می‌گوییم آمارهای یاد شده در قسمت تحلیل‌ها این نتایج را نشان می‌دهد:

الف. از نظر ادوار زمانی سه قرن بیشترین تألیف را داشته است:

قرن پانزدهم ۲۴ اثر

قرن دهم ۱۱ اثر

قرن هشتم ۹ اثر

ب. دو منطقه جغرافیایی بیشترین تألیف را در خود شاهد بوده است:

دمشق ۲۲ اثر

مصر ۱۱ اثر

ج. از نظر گرایش‌های فکری این ترتیب را شاهد هستیم:

شافعی‌ها ۲۰ اثر

حنفی‌ها ۱۲ اثر

سلفی‌ها ۸ اثر

حنبلی‌ها ۷ اثر

اگر مسأله را به گونه‌ای دیگر مطرح کنیم که سلفی‌ها و حنبلی‌ها و نیز ظاهری‌ها در واقع به یک جریان فکری با طیف وسیع تعلق دارند، در آن صورت، آمار چنین می‌شود:

شافعی ۲۰ اثر

سلفی - حنبلی - ظاهری ۱۹ اثر

حنفی ۱۲ اثر

د. از نظر موضوعات نیز با این ترتیب مواجه هستیم:

از نظر عناوینی که در آنها حدیث ضعیف یا مجعول وجود دارد:

الفضایل والمثالب با ۲۸۱۰ حدیث، بیشترین و صلوة الاستسقاء با چهارده حدیث، کمترین رقم را دارند. این ارقام را به این صورت نیز می‌توان منظور داشت:

۱. بیشتر از دو هزار: ۳ عنوان (الفضایل والمثالب، الزهد و الرقائق، الصلوة).

۲. بیشتر از هزار: ۱۰ عنوان (فضائل النبی، البر و الصلوة، النکاح، العلم، الطهارة، الاطعمة، الآداب، الذکر و الدعاء، فضایل القرآن، الکبائر).

۳. بیشتر از پانصد: ۱۰ عنوان (الطب و المرض، الصیام، الزینة، الحج، صلوة التطوع، الفتن و اشراط الساعة، الجهاد، الايمان، تفسیر القرآن، البلدان و البقاع).

۴. بیشتر از صد: ۲۵ عنوان (الحدود و العقوبات، الزکاة اللباس، الیبوع، الجنائز، السمعیات و الغیبیات، الانبیاء و التاریخ، الاعتصام بالسنة و ذم البدع، المعایش و الحرف، الیوم الآخر، الاشریة، الجمعة، الإمارة، الاحکام و القضايا، الصيد و الذبائح، المساجد، الجنة و النار، السلام، الاوقات و الازمنة، التوحید، صلوة العیدین، الطلاق، الفرائض و الوصیة، الحیض، العتق، المغازی و السیر).

۵. کمتر از صد: ۱۳ عنوان (الهدایا و الهبات، الزرع و المساقاة، الشعر و الشعراء، الايمان، الرؤیا، الرضاع و المحرمات، النذر، اللعان، الکسوف، الاعتکاف، اللقطة، صلوة الاستسقاء).

حال اگر سه دوره زمانی قرن هشتم، نهم و پانزدهم را - که بیشترین تألیف را داشته‌اند - با توجه به منطقه جغرافیایی و گرایش فکری مؤلفان با هم نگاه کنیم، این نتیجه به دست می‌آید:

الف. قرن هشتم

۱. تعداد اثر ۹ اثر

۲. شهرها

دمشق ۷ اثر

مصر ۱ اثر

قزوین ۱ اثر

۳. گرایش فکری

شافعی ۵ اثر

حنبللی ۳ اثر
محدث ۱۱ اثر
ب. قرن دهم

۱. تعداد اثر ۱۱ اثر
۲. شهرها

مصر ۷ اثر
دمشق ۲ اثر
یمن ۱ اثر
هند ۱ اثر
۳. گرایش‌های فکری

شافعی ۹ اثر
حنفی ۱ اثر
محدث ۱۱ اثر

ج. قرن پانزدهم

۱. تعداد اثر ۲۴ اثر
۲. شهرها

دمشق ۸ اثر
مصر ۷ اثر
تونس ۳ اثر
بیروت ۲ اثر
ریاض ۲ اثر
هند ۱ اثر
کویت ۱ اثر

۳. گرایش فکری

سلفی ۷ اثر
صوفی ۳ اثر

از نظر کلی چنین می‌توان استنتاج کرد:

قرن هشتم

در این قرن، دمشق پایگاه تدوین آثار الموضوعات بوده است و از نظر فکری تدوین‌ها میان شافعی‌ها و حنبلی‌ها دایر است: شافعی‌ها با ۴ اثر و حنبلی‌ها با ۳ اثر.

شرایط فکری و فرهنگی این عصر را بشار عواد به زیبایی ترسیم می‌کند. او می‌گوید در این قرن از یک سو شافعی‌ها به خاطر حمایت ایوبی‌ها صاحب قدرت و دارای مدراس و موقوفات می‌شوند و از جانب دیگر، حنبلی‌ها قدرت دارند و برخوردار از دارالحديث‌ها و مدرسه‌های فراوانند و نزاع میان آنها سخت و جدی است.

سخن بشار عواد چنین است:

و شهدت دمشق في هذا العصر نزاعاً مذهبياً و عقائدياً حاداً، كانَ الحُكَّامُ الممالِكُ يتدخلون فيه في كثيرٍ من الأحيان، فيُناصرون فئةً على أخرى. و كان الأيوبيون قبل ذلك قد عُنُوا عنايةً كبيرةً بنشر مذهب الإمام الشافعي، فأَسَّسوا المدارس الخاصة به، و أوقفوا عليها الوقوف. و عنوا في الوقت نفسه بنشر عقيدة الأشعري، و اعتبروها السُّنَّة التي يجب اتباعها. لذلك أصبحت للأشاعرة قوةً عظيمةً في مصر و الشام. و قد أثر ذلك على المذاهب الاخرى، فأصابها الوهنُ و الضعف عدا الحنابلة الذين ظلوا على جانب كبير من القوة، و كانت لهم في دمشق مجموعة من دور الحديث و المدارس.

و كان النزاع العقائدي بين الحنابلة و الاشاعرة مضطرباً، زاده اعتماد الحنابلة على النصوص في دراسة العقائد، و اعتماد الاشاعرة على الاستدلال العقلي و البرهان المنطقي في دراستها. و بقدر ما وُلِدَ هذا التعصبُ من تمزق في المجتمع، فإنه وُلِدَ في الوقت نفسه نشاطاً علمياً واضحاً في هذا المضمار، تَمَثَّلَ في الكتب الكثيرة التي أُلِّفت فيه. كما ظهر تحيُّزٌ واضح في كثيرٍ من كتابات العصر. و كان الجهلُ و الاعتقادُ بالخرافات و المغيبات سائداً بين العوام في المجتمع الدمشقي. و كان التصوف منتشرأ في أرجاء البلاد انتشاراً واسعاً، و ظهر بينهم كثيرٌ من المشعوذين الذين أثاروا على العوام أليماً تأثير. بل عملَ الحُكَّامُ الممالِكُ على الاهتمام بهم، و كان لهم اعتقادٌ فيهم، فكان للملك الظاهر بيبرس البندقداري (م ٦٦٦ق) شيخٌ اسمه الحَضْرُ بنُ أبي بكر بن موسى العدوي، كان «صاحب حالٍ، و نفسٍ مؤثرة، و همةً إيليسية، و حال كاهني»، و كان الظاهر يُعظمه، و يزوره أكثر من مرة في الاسبوع، و يطلعه على أسرارهِ، و يستصحبه في أسفاره لاعتقاده التام به. و انتشر تقديسُ الأشياخ، و الاعتقادُ فيهم، و طلب النذور عند قبورهم، بل كانوا يسجدون لبعض تلك القبور، و يطلبون المغفرة من أصحابها.^٦

قرن دهم

در این قرن، پایگاه اصلی تدوین کتب الموضوعات مصر است و بیشتر تألیف‌ها از آن شافعی‌هاست. اگر سخن بشار عواد را درباره قرن هشتم - که شافعی‌ها و اشاعره در دمشق و مصر قوت گرفتند و نزاع میان

٦ سیر اعلام النبلاء، ج ١، ص ١٣ - ١٤.

آنان و حنابله بالا گرفت و حنابله از قدرت برخوردار بوده‌اند - درست باشد باید گفت که در قرن دهم، حنابله رو به ضعف نهاده‌اند و بیشترین تألیف را شافعی‌ها دارا هستند.

قرن پانزدهم

در این قرن دمشق و مصر شاهد بیشترین تألیف‌هاست و البته از نظر گرایش‌های فکری سلفی‌ها بیشترین اثر را عرضه کرده‌اند.

می‌توان گفت: ارتباط شرق با غرب و ورود مباحث علمی نوین در جوامع اسلامی پیامدهای بسیاری نسبت به حدیث داشته است ایرادهای خاورشناسان به حدیث از سوی نویسندگانی چون گلدزیهر (۱۸۵۰ - ۱۹۲۱م) و ساخت (۱۹۰۲م - ۱۹۶۹م) و برخی دیگر از مستشرقان، مسلمانان را نیز تحت تأثیر قرار داده است.

در مثل سید احمد خان هندی (۱۸۹۸م) در شبه قاره و شاگردانش ایرادهای تندی بر احادیث وارد ساخته‌اند و این ایرادها تا بدانجا می‌رسد که در مصر در سال ۱۹۰۶م،^۷ مقاله‌ای در مجله المنار با عنوان «الاسلام هو القرآن وحده» نوشته می‌شود^۸ و احادیث را یکسر به نقد می‌کشد. روشنفکران اهل سنت چون احمد امین (۱۸۸۶ - ۱۹۵۴م)، رشید رضا (۱۸۶۵ - ۱۹۳۵م) و محمود ابو رَیّه (زنده در ۱۹۶۵م) ایرادهای فراوانی بر احادیث وارد می‌سازند.^۹ امید است این گزارش و تحلیل که نخستین از نوع خود است برای پژوهشگران سودمند افتد و زمینه‌ای برای پژوهش‌ها عمیق‌تر و گسترده‌تر گردد.

کتابنامه

- الاسلام والحداثة، عبدالمجید الشرفی، تونس: الدار التونسیه، ۱۹۸۹م.
- سیر اعلام النبلاء، محمد بن احمد ذهبی، بیروت: مؤسسة الرسالة، ۱۴۱۴ق.
- القرآن یون و شبهاتهم حول السنه، خادم حسین الهی بخش، طائف: مکتبه الصدیق، ۱۴۰۹ق.
- مجله المنار (ماهنامه)، قاهره: محمد رشیدرضا.
- موسوعة الاحادیث والآثار الضعیفة والموضوعة، اعداد: علی حسن علی الحلبي و ابراهیم طه القیسی و حمد محمد مراد، ریاض: مکتب المعارف للنشر والتوزیع، ۱۴۱۹ق / ۱۹۹۹م.

۷. برای نمونه ر.ک: القرآن یون و رد شبهاتهم، ص ۱۷۶.

۸. مجله المنار، ش ۹، ص ۵۱۷ و ۹۰۶.

۹. الاسلام والحداثة، ص ۹۳-۱۱۱.